

1. A TÁRSADALMI TÉR KUTATÁSÁNAK ALAPKÉRDÉSEI

1.1. Az általános igényű térfogalom meghatározásának nehézségei

A „Mi a tér?” kérdésre adandó valamennyi válasznak a következő dilemmával kell megküzdenie: vagy egy *intuitíve viszonylag érthetőbb fogalmat helyettesít egy homályosabb fogalmakat tartalmazó meghatározással*, vagy pedig egy viszonylag egyértelmű, de korlátozottan alkalmazható, *a térfogalmat leszűkítő, speciális helyzetekre vonatkozó értelmezést* ad. A területi elemzésekkel foglalkozó nagyobb munkák elején általában találkozhatunk a tér filozófiai fogalmának valamilyen meghatározásával, vagy legalábbis a különféle meghatározási próbálkozások ismertetésével. Az általános térfelfogások között megkülönböztethetjük az abszolutista, relacionista és kantiánus értelmezéseket.¹ Az abszolút, Newtonhoz is köthető térszemlélet a teret úgy fogja fel, mint egy önálló entitással bíró tárgyat más tárgyak mellett. A relacionista térszemlélet a teret az objektumok közötti viszonyként értelmezi, önmagában lévő tér nem létezik.² Kant a teret minden tapasztalati megismerés feltételét képező a priori eszmének tartotta.³

A „Mi a tér?” kérdésre született, röviden ismertetett fontosabb válaszok mindegyikére az jellemző, hogy a térfogalom összetettségéből és a térfogalom használatának sokszínűségéből fakadóan *egyik sem tekinthető általánosan érvényesnek*. Véleményem szerint valamennyi filozófiai térkoncepciónak megvan a maga létjogosultsága, a zavart az okozza, amikor egyetlen térkoncepciót kívánnak általános érvényűvé emelni. A geometria és a hétköznapi tapasztalat az abszolutista térfelfogást erősíti. A fizika XX. század elejei eredményei a természettudomány relacionista térfelfogása mellett szólnak. A kantiánus felfogás az érzéki észlelés szemszögéből közelítve határozza meg a maga térfogalmát.

Amennyiben a különböző szempontok megerősítik az egyes térfelfogások létjogosultságát, ugyanannyiban kérdőjelezik meg a többi általános érvényre törekvését. A kanti térértelmezés az *érzéki észlelés szempontjából* vitathatatlan, apodiktikus igazság jellegű; az pedig meglehetősen abszurdul hatna, ha például az einsteini relativitáselméletre hivatkozva próbálná meg bárki is kétségbe vonni létjogosultságát. A relativitáselmélet véleményem szerint ugyanakkor a földfelszínre és a geometriára vonatkozó abszolút térszemlélet indokoltságát sem befolyásolhatná. Ugyanennyire vagy még abszurdabbul hangozna az ezekkel ellenté-

tes érvelés, vagyis a geometria és az érzéki észlelés térszemlélete szempontjából vitatni a természettudományos térszemlélet *természettudományos* érvényességét.

Míg a különféle térkoncepciók megalkotói nem feltétlenül tartották térfelfogásukat általános érvényűnek, ez követőikről és értelmezőikről már nem minden esetben mondható el. Az egyes térkoncepciók kritikátlan általános érvényre emelésének kísérletei során a területi kérdések tárgyalásakor kétféle módon járnak el. Először is, egy leszűkített térértelmezés Prokrusztész ágyába gyömöszölik bele minden, a térrel kapcsolatos jelenség tárgyalásának filozófiai keretét. Másodsor, a későbbi, konkrétabb tárgyalás során egyszerűen elfeledkeznek a korábban lefektetett filozófiai alapállásról, és pragmatikusan keverik egymással a különféle térkoncepciókat, illetve nem is hivatkoznak rájuk a gyakorlatiasabb területi kérdések elemzésekor. Az utóbbi eljárás nem tekinthető veszélyesnek, mivel bár filozófiailag megalapozatlanul, mégis helyes eredményekre juthat. Az előbbi eljárás viszont a térrel kapcsolatos kérdések dogmatikus értelmezéséhez vezet, és például az einsteini térelméletre hivatkozhat a teljesen eltérő térfelfogást igénylő földfelszín elemzése során, vagy a közigazgatási térfelosztás problémáinak tárgyalásakor.

Mivel munkám nem nyelvfilozófia jellegű, az általános térfogalom lehetetlenségének és szükségtelenségének a részletes bizonyítását egy esetleges nyelvfilozófiai értekezésre hagyom, és megelégszem most, valamint a későbbiekben is a különféle jelzőkkel pontosított speciálisabb térfogalmak meghatározásával. Ezek a meghatározásaim nem általános igényűek, hanem csupán azt a célt szolgálják, hogy a különféle tudományterületeken és különféle szerzők által eltérő értelemben használt kifejezések lehetőleg ne okozzanak a szóhasználat homályosságából fakadó zavarokat.

A *természeti tér* alatt az emberi tevékenységtől függetlenül is létező, de az emberi tevékenység által tudatosan és szándékosan, valamint a tevékenységek szándékolatlan melléktermékeként is állandóan formált fizikai környezetet értem. A *természetföldrajzi környezet*, illetve *természetföldrajzi tér* kifejezést a természeti térnek a konkrét, az emberek számára érzékelhető földi léptékű részére használom. A természeti tér tehát egyrészt általánosabb megfogalmazás, másrészt inkább az elmélet- és modellorientált megközelítésekre jellemző, és kevésbé a leíró munkákra (erről lásd a 2.3. alfejezetet).

A *társadalmi tér* alatt az emberi tevékenységnek területi koordinátákkal beazonosítható, a földrajzi fókuszalattal is meghatározható külső terét értem, az emberek és az emberek közösségeinek térbeli jellemzőivel és a hozzájuk kapcsolódó anyagi és szellemi ismertetőjegyekkel együtt. A társadalmi térnek számos egyéb értelmezése létezik, illetve használata gyakran egyszerűen meghatározatlanul, nem egyértelmű módon történik. A társadalmi tér szélesebb körű meghatározása abból indul ki, hogy a térbeliség lényege az egymással való nem azonosság, így az egyes társadalmi szférák a földrajzi tértől függetlenül is térjel-

lemzőket, vagyis egyenlőtlenségeket mutatnak.⁴ Mivel véleményem szerint a társadalmi-gazdasági élet szerkezeti jellemzőinek *önmagában, a földrajzi pozíciótól függetlenül történő vizsgálata nem a területi elemzések feladata*, ezért szándékosan, az egyértelműség érdekében vontam ilyen szűkre a társadalmi tér fogalmát.

A társadalmi tér az egyének cselekvésének a keretfeltétele, tárgya és eredménye. A társadalmi tér keretfeltétele a cselekvésnek, mert a természetföldrajzilag meghatározott és az emberi tevékenység által módosított, adott pillanatban jellemző térbeli szerkezet meghatározza az emberi cselekvések fizikai lehetőségeit, egyszerre hat rájuk ösztönzőleg és korlátozólag (lásd még az 1.3. alfejezetet). A társadalmi tér tárgya is a cselekvésnek, mert az emberi tevékenység tudatosan vagy szándékolatlanul állandóan alakítja, formálja a meglévő társadalmi teret. A társadalmi tér ugyanakkor eredménye is a cselekedetnek, mert társadalmi tér ott létezik, ahol emberi cselekvés van. Az emberi cselekvés szféráján kívüli természeti tér nem létezik társadalmi térként, legfeljebb potenciális társadalmi térként lehet számon tartani.

A térrel kapcsolatos fogalmak használata nem egységes a földrajzon belül sem, általánosságban pedig még nagyobb sokszínűséggel találkozhatunk a szóhasználatban.⁵ Mivel munkám a társadalmi térről szól, ezért a későbbiekben a jelző nélkül használt tér és különféle összetételei (mint térfelosztás, térszemlélet, területi eloszlás, téralkotó elem, téregység stb.) alatt a szövegkörnyezetnek megfelelően nem az „általános” teret értem, hanem a társadalmi teret (és a társadalmi tér felosztását stb.).

1.2. A társadalmi tér anyagiasult elemei

A társadalmi tér anyagiasult elemeinek kitüntetett szerepe mind az elméleti, mind a leíró területi elemzésekben. Akármilyen módszert alkalmaz egy kutató, statisztikai adatok feldolgozását, kérdőívezést, mélyinterjút, csoportbeszélést, terepbejárást, az anyagiasult elemekre való valamilyen típusú utalásoktól nem tud eltekinteni. A társadalmi tér az 1. táblázatban és az 1. ábrán látható öt típusú anyagiasult elem, mozgások, hálózatok, pontok, hierarchiák és felszínek együttesére osztható (*Haggett, 1987*).

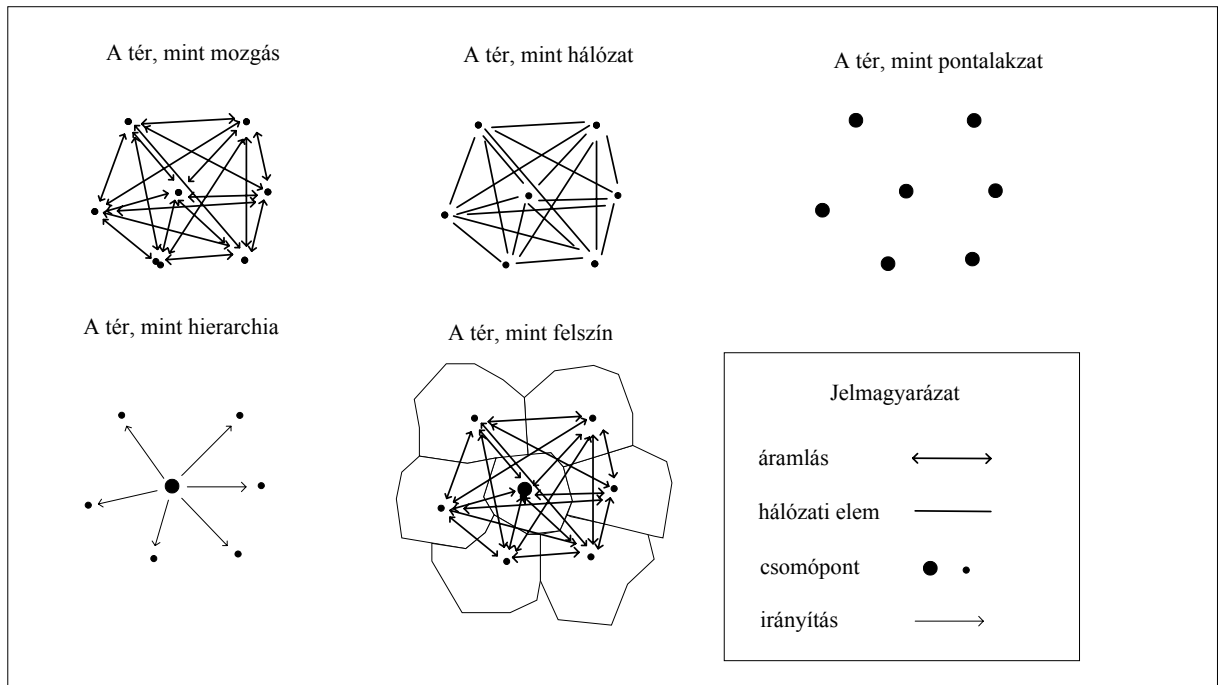
A tér generálásának elengedhetetlen feltétele, kiindulópontja a területközi interakciót teremtő mozgás, amely nemcsak érzékelhetővé teszi és alakítja, hanem egyben maga is teremti meg a térbeli viszonyt. A mozgások kötik össze egymással a tér alkotóelemeit, határozzák meg az érzékelhető ökumené (a Földnek egy adott társadalom számára ismert része) nagyságát. A mozgás mindig valamilyen

1. táblázat A társadalmi tér anyagiasult elemei
(The material elements of social space)

Tér	Alkotóelem
A tér, mint mozgás	Áramlás
A tér, mint hálózat	Hálózati elem
A tér, mint pontalakzat	Pont
A tér, mint hierarchia	Irányítottság
A tér, mint felszín	Áramlás, pont, vonal, felszín, hierarchia

Forrás: Haggett (1987) alapján saját szerkesztés

1. ábra A társadalmi tér anyagiasult elemei
(The material elements of social space)

Forrás: Haggett (1987) alapján saját szerkesztés

társadalmi-gazdasági célhoz kötődik, az ősember szűk környezetben lezajló mozgásaitól, a középkor ritka és esetleges földrészek közötti mozgásain át a mai egész Földet sűrűn behálózó áramlásokig.

A mozgás mindig áramlási csatornákat vesz igénybe. Spontán téralakulásakor az áramlás időben megelőzi a megszilárdult utak létét, a földfelszín valamilyen útként potenciálisan szóba jöhető részén zajlik le. Mivel az egyszer már tapasztalt útirányt egyszerűbb követni a további alkalmakkor, intenzív kapcsolatok esetén ez a pozitív visszacsatolási folyamat az áramlási csatornák fokozatos megszilárdulásához, rögzüléséhez és kiépítéséhez vezet.⁶ Bizonyos mozgástípusoknál csak a mozgások végpontjai rögzítettek szilárdan, mint a vízi és légi köz-

lekedés kikötői, bár a vízi utak és légifolyosók ekkor is behatárolják a két csomópont közötti áramlás helyét. Tervezett téralakuláskor az áramlási csatorna kiépülése megelőzi a mozgás közvetlen lehetőségét az áramlási csatorna két végpontja között. A két végpont közötti egyéb, hosszabb és költségesebb utat igénybe vevő mozgás azonban többnyire ekkor is lehetséges. Általában éppen ezen mozgás lerövidítésének az igénye és célja indokolja az új hálózati elemek létesítését. A történelem során a tervezett áramlási csatornák aránya fokozatosan növekedett a spontán áramlási csatornához képest, de az utóbbiak teljesen nem szűnhetnek meg. Az egyes hálózatok részben egymás mellett, részben egymással érintkezve helyezkednek el.

Az egyes csatornák csomópontokban találkoznak egymással és hálózatokba egyesülve alkotnak rendszert. A csomópontokat az emberek lakóhelyei, munkavégzési helyei, ügyintézési és szabadidős tevékenységének helyei, vagyis a tartósabb tartózkodás helyei képezik. Ez a meghatározás bizonyos határesetekben nyitva hagyja a kérdést, hogy valami csomópontnak tekinthető-e vagy ideiglenesen, mozgás céljára igénybe vett hálózati elem egy részének. A hálózatokat pontok közötti mozgás céljára veszik igénybe. Ahogyan a hálózati elemek is állandóan változnak, nem használt régi utak szűnnek meg és új utak keletkeznek, a csomópontok is állandóan teremődnek és elhalnak. A mozgások, hálózatok és csomópontok létezése egymást kölcsönösen feltételezi, egymásra kölcsönösen hatást gyakorol.

A csomópontok és hálózati elemek nem azonos jelentőségűek, a közöttük lévő különbségek alá- és fölérendeltség jellegű kapcsolatokat, hierarchiát hoznak létre, amely a tér vertikális tagozódásához vezet (*Nemes Nagy, 1998*).

Ez a négy alaptételelem – amelyekre később téralkotó elemekként is fogok hivatkozni – egyesül a felszínben, amelyben minden korábban értelmezett viszony értelmezhető együttesen és külön-külön is: a pontokat tartalmazzák a hálózatok, a hálózatokat tartalmazza a felszín, a felszínen értelmezhető a hierarchia és a mozgás is. A felszín még a lehatárolatlan teret jelenti, a régió a lehatárolt teret, így a felszín a régiók összességének is tekinthető. A társadalom térbeliségének integrált elemzése ezért a felszín, valamint a régiókra tagolt felszín elemzését jelenti.

A tér egymástól jellegzetesen eltérő ötféle reprezentációja sajátos elemzési szempontokkal jár együtt (*Nemes Nagy, 1998*). A tér ponthálózatként értelmezése a településhálózat vizsgálata során, hálózatként értelmezése az infrastruktúrális rendszerek (közlekedés, távközlés, energiaellátás) elemzésekor, hierarchia-ként értelmezése a közigazgatás, a hatalmi és irányítási viszonyok térbeli vetületeinek tárgyalásakor, mozgásként a területközi interakciók, terjedési folyamatok vizsgálatakor jellemző. A térelemek mindegyikére sajátos adattípusok jellemzőek, melyre a területi adatok tipizálása kapcsán térek majd ki. Az elemzési mód-

szerek is némileg eltérőek lesznek, a későbbiekben csak a ponthálózatként és felszínként értelmezett tér egyes vizsgálati eszközeivel foglalkozom majd.

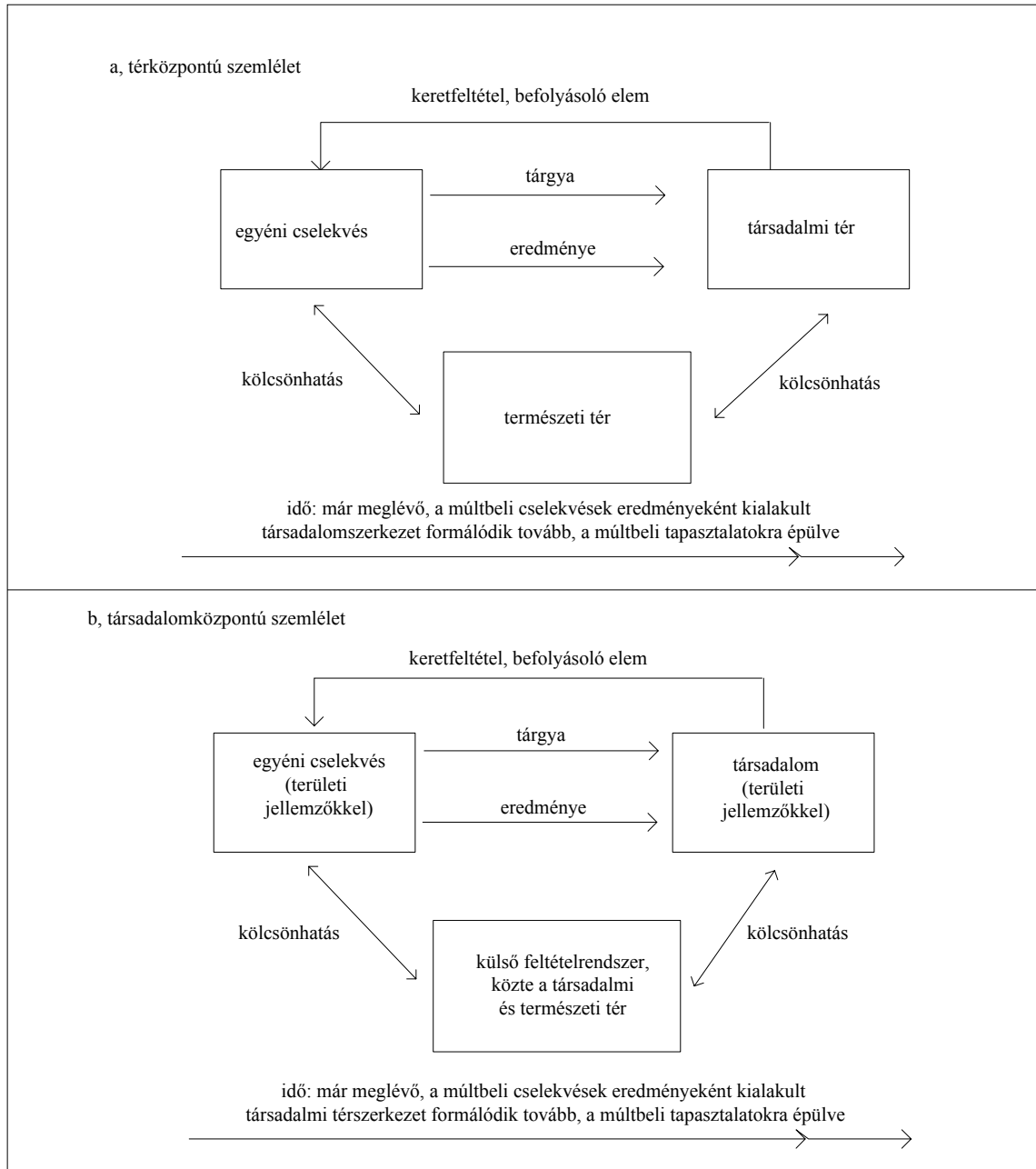
1.3. A természeti és társadalmi tér, mint keretfeltétel

A természeti tér kettős értelemben is az egyéni cselekedetek keretfeltételéül szolgál. Egyrészt a természeti környezet egésze közvetlenül befolyásolja az egyének viselkedését. Másrészt a természeti környezet a társadalmi térre gyakorolt hatásán keresztül, közvetett módon is hatással van az emberekre. A természeti tér azonban az egyénhez és a társadalmi térhez képest is passzív tényező, nem képes cselekedetet kiváltani, csak ösztönözni és korlátozni. A társadalmi térnek keretéül szolgál a természeti tér, ugyanakkor maga a társadalmi tér az emberi cselekedetek egy további keretfeltételét jelenti. Ahogyan az emberi tevékenységre korlátozott mértékben hatást gyakorolnak a külső természeti adottságok, ezeket a külső adottságokat maga az emberi tevékenység is alakítja, formálja.

Az emberi tevékenység mindig egyszerre értelmezhető természeti és társadalmi téralakításként is. Az ember létezése önmagában is, önkéntelenül hatást gyakorol a természetre, mint ahogyan ez minden élőlényről elmondható. Az ember és az állat- és növényvilág téralakítása között a lényeges különbséget a célszerűség megléte, illetve hiánya jelenti. A társadalmi tér anyagiasult eredményei, artefaktumai a természeti térben helyezkednek el, helymeghatározásukat a természetföldrajzi objektumokhoz hasonlóan, részben hozzájuk viszonyítva, velük megegyező módon írjuk le. Ez az egyik oka és magyarázata az abszolút térszemlélet dominanciájának a társadalmi térszemléletben.

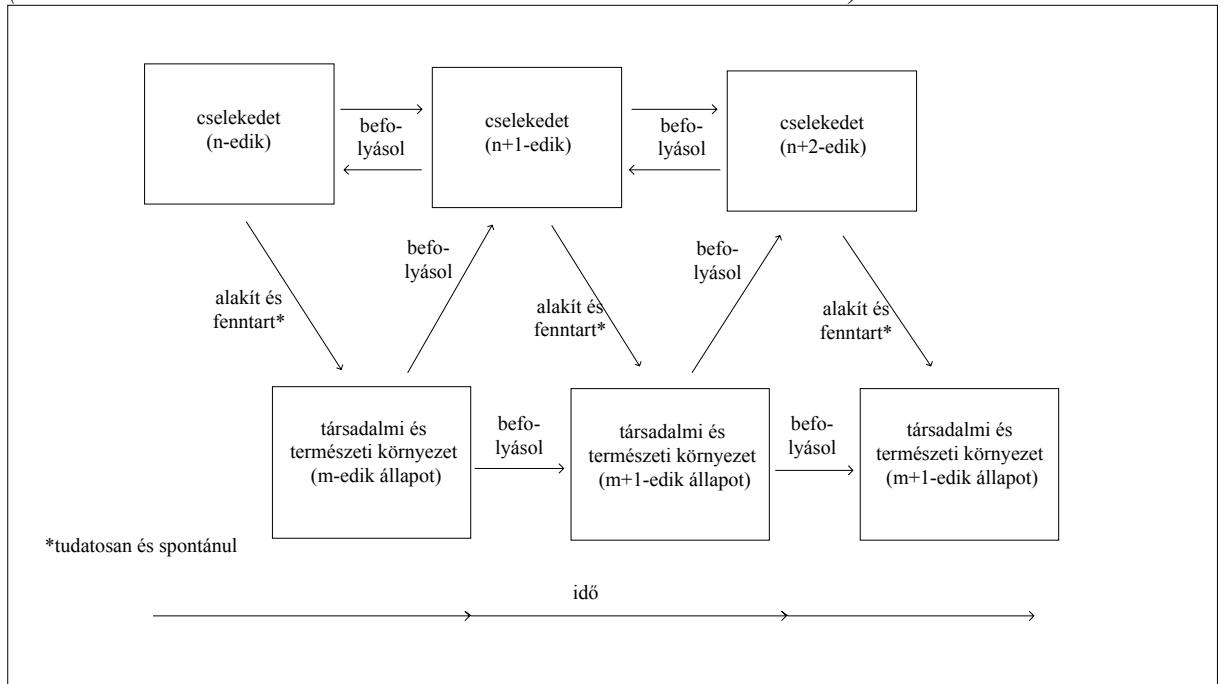
A 2. ábrán az egyéni cselekvés, a társadalmi tér és a természeti tér kapcsolatrendszere látható, kiegészítve az időtényező jelölésével. A társadalmi tér jelenbeli állapotát a múltbeli meghatározottságok és tapasztalatok teremtették meg, jövőbeli formálódása viszont nyitott, a jelenbeli meghatározottságokat leszámítva szabadon alakítható. Az ábra a) részén a térbeliség vizsgálatát középpontba állító, b) részén a társadalom egyes számunkra érdekes jelenségeit középpontba állító megközelítést láthatjuk. Az első a társadalomföldrajzra, a második szociológiára és a közgazdaságtanra, valamint ezek részterületeire jellemző. A két megközelítésnek az eltérő kiindulópont ellenére ugyanarra a végeredményre kell jutnia a társadalmi tér leírása kapcsán. Ha azonban ez a két megközelítés megáll a kiindulópontban, és az első esetben a térbeliséget nem tölti meg a társadalmi tartalommal, a második esetben pedig a társadalmi tartalmat a térbeliséggel, akkor egyik sem juthat el sem a társadalmi tér leírásához, sem kitűzött célja, a térbeli jellemzők, illetve a társadalmi folyamatok kielégítő leírásához és magyarázatához.

2. ábra A cselekvés, a társadalmi tér és a természeti tér kapcsolatrendszere
(The interconnection of human action, social space and natural space)

A cselekvés téralakítása és a tér cselekvést befolyásoló hatása közül egyiket sem illeti meg időbeli vagy logikai elsőbbség. A „mi volt előbb, a teret alakító cselekvés vagy a cselekvést befolyásoló és keretező tér?” kérdésre – a tyúktojás problémához hasonlóan – az a válasz adható, hogy egy korábbi térállapotot egy korábbi cselekvés, azt egy korábbi térállapot előzte meg, és így tovább. A 3. ábrán ezek mellett a környezet spontán állapotváltozásait is megjelenítettem.

3.ábra A cselekvés és a környezet közötti kapcsolat
(The interrelation between human action and human environment)

A természeti térre olykor aktív tényezőként tekintenek, mind a természetföldrajzi körülményeknek az egyéni cselekvésekre és a társadalmi jelenségekre gyakorolt hatásának a fontosságát hangsúlyozva, mind a történelmi eseményeknek a természetföldrajzi környezet befolyásával történő magyarázata során. Ennek a felfogásnak a szélsőséges formája vezet a földrajzi determinizmushoz. A többi jelzővel ellátott és különféle mértékben divatos determinizmushoz – mint például a gazdasági, társadalmi, biológiai, műszaki, genetikai – hasonlóan a földrajzi is abba a tévedésbe esik, hogy az embert érő hatások közül kiragad és abszolutizál egy elemet, miközben az emberi cselekvést passzív, a körülmények által meghatározott, sodródó tényezőnek tartja. A természeti tér cselekvésre készíthető és cselekvésében korlátozhatja az egyes embert és az egész társadalmat is, de nem ír elő nekik sem egyetlen lehetséges válaszreakciót, és a válaszreakciók számát sem szűkíti le áttekinthetően kicsi számúra. A természeti körülmények adott helyi jellegzetességei sokkal inkább kizárnak néhány eshetőséget, mint kényszerítő erővel írnak elő véges számú lehetőséget.

A földrajzi determinizmusnak jelenleg nincsen tábora, a ma uralkodó álláspont különféle mértékű possibilizmusként írja le a természeti környezet emberi tevékenységre gyakorolt hatását. A földrajzi determinizmus szélsőséges nézetének cáfolata ugyanakkor rávilágít egy ezzel ellentétes előjelű szélsőséges megközelítésre, a környezettől függetlenített, térből és időből kiragadott ember és társadalomkép tarthatatlanságára. A környezetbe ágyazott ember és emberi cse-

lekvés és a környezetéből kiszakított ember és emberi cselekvés közötti különbségtétel és az utóbbi megközelítés hiányosságai a társadalmi tér vizsgálata során különösen szembeszökővé válnak. A 2. ábra b, részén zárójelben látható „területi jellemzőkkel” kitétel gyakran elmarad a társadalmi-gazdasági jelenségek formalizált elemzése kapcsán. A tértől való elszakítottság sokszor együtt jár minden más kontextuális jellemzőből, a társadalomból, a különféle típusú, kisebb és nagyobb közösségekből való kiszakítottsággal. A valóságban az emberek beleszületnek egy adott korba, adott helyre, adott családi, társadalmi környezetbe, kulturális, nyelvi, vallási és erkölcsi miliőbe. Minden ember tagja számos egymást átfedő közösségnek. Ezek között az egyik lesz a területi közelség alapján formálódó közösség, amely jellemző módon a társadalmi tagoltság során megfigyelhető közösségekben való részvételre is hatást gyakorol a térbeli lehetőségeken és korlátokon keresztül.

A társadalmi-gazdasági elemzések során nem tekinthető általánosan elfogadott követelménynek, hogy a társadalmi jelenségeket egyéni cselekvésekre és egyéni cselekvések felhalmozódásaira kell visszavezetni. Az olyan kollektív entitásokra, mint az országokra, településekre, nemzetekre, vallási és egyéb közösségekre gyakran tekintenek egyéni cselekedetekre képesnek tartott, egymással közvetlen kapcsolatban álló és egymásra közvetlenül ható objektumként, mind a közgazdaságtanban, mind a szociológiában. Ezek szerint az országok kereskednek egymással, az egyes országok vállalkozói helyett, a területi árszínvonalak között van kapcsolat, az egyedi árak alakulása helyett.

A kollektívumokból kiinduló magyarázatok hiányosságait és egyoldalúságait a későbbiekben többnyire módszertani individualizmusnak nevezett megközelítésmód első leírói, így a közgazdaságtanban Carl Menger, a szociológiában Max Weber meggyőzően mutatta ki (*Menger, 1888, főleg 82-89. o.; Weber, 1987, főleg 44-51. o.*). Az országok közötti kereskedelem, a területek közötti árszínvonal, a területegységek közötti migráció, valamint az egyéb aggregátumok közötti kapcsolatok kérdései a módszertani individualizmus talaján állva változatlanul elemzésre érdemes kérdések maradnak. Ellenkező esetben a területi elemzések nagy részének legitimitása is megkérdőjeleződne, lévén a kutatás egységei ekkor többnyire területileg aggregáltak.⁷ A magyarázat azonban ekkor nem tekint el ezen tényezők közötti kapcsolatok kutatásakor az egyedi alkotóelemekből származtatott jellegétől.

1.4. A társadalmi tér vizsgálatának indokoltsága és tudományrendszertani helye

A társadalmi tér vizsgálatának indokoltságához elégséges a társadalom térbeni létezése cáfolhatatlan igazságának elismerése. Ezen alapigazság elfogadásán túlmenően mind a tudományrendszertani kérdésekkel foglalkozó írásokban, mind az elméleti, alkalmazott és történeti munkákban a társadalmi tér jellegével

és elemzési módszereivel kapcsolatos álláspontok sokaságával találkozunk. Minden tapasztalati tudomány esetében kérdéses a vizsgálati területeknek és maguknak a szaktudományoknak az egyértelmű lehatárolása. Még ha léteznek is olyan kérdések, amelyek illetékességi körében egyetértés uralkodik, szilárd határvonalak helyett elmosódott és időben is folyton változó határzónákat találunk, amelyek mindig új szaktudományok leválásához vagy interdiszciplinárisnak nevezett kutatási területek elismeréséhez vezethetnek.⁸

A tudományrendszertan ezen bizonytalanságai jellegzetesen fogalmi jellegűek vagy a tudományok intézményesültségével, ideológiájával, oktatási és kutatási intézmények működtetésével és létrehozásával, tantárgyprogramokkal és egyes témakörök oktatásának tantárgyak közötti megosztásával, a tudomány művelőinek identitáskeresésével kapcsolatosak, és mint ilyenek, ezen gyakorlati szempontok szerint nagyon jelentősek is. A kérdést logikai oldalról közelítve azonban egyidőben számos, egymástól eltérő szemponton alapuló rendszertan indokolható azonos mértékben. Éles határvonalak húzása a tudományok között nem lehetséges, az erre irányuló, intézményi indíttatású próbálkozások pedig nem hasznosak. A tudományrendszertannal kapcsolatban magának a határ, határvonal szónak a használata sem szerencsés, hiszen a határ fogalma „legalább négy alapvető funkciót hordoz: az elválasztást, az összekapcsolást, az ütközést, a szűrést, amelyek gyakorlatilag minden határ esetében megjelennek” (*Nemes Nagy, 1998, 140. o.*). A tudomány felosztásával kapcsolatos kérdések csak akkor jelennek meg problémaként, ha a határra elsősorban mint éles elválasztó elemre gondolunk, és nem jelentenek nehézséget akkor, ha az egyes tudományok közötti érintkezési övezetként tekintünk rá.

A meghatározási kérdések tartalmi problémává közvetett módon, a helytelen problémakör, helytelen kiindulópont megfogalmazása esetén válnak. A társadalmi tér, mint kutatási téma elhatárolásának sajátos, és egyben a többi tudományterülethez képest fokozottabb nehézségei abból fakadnak, hogy a térbeliség valamilyen formában minden tapasztalati jelenségben előfordul. A társadalmi tér vizsgálatával kapcsolatban direkt módon, vagy indirekten megfogalmazott álláspontok közül kevésbé és jobban indokolható felfogásokat lehet megkülönböztetni, nem pedig a sokféle felfogás közül egyesek abszolút érvénytelenségét kimutatni. Mint arra később visszatérek, a társadalmi térnek a homogén térrel, az önellentmondásos pontszerű térrel, a geometriai térrel, illetve a fizikai térrel való azonosítását lehet a legkevésbé indokolható, gyakorlati elemzések során mégis előforduló felfogásoknak tartani. Kevésbé indokolhatóságuk azonban nem jelenti azt, hogy átmeneti egyszerűsítésként tekintve őket egyes részkérdéseket ezek keretén belül ne lehetne tárgyalni.

Az egyes tudományok klasszifikációja számos szempont alapján elvégezhető. A kutatás tárgya alapján hagyományosan megkülönböztethetjük egyrészt a tapasztalati világra, másrészt a nem tapasztalati világra vonatkozó kutatásokat.⁹

Az első kategóriába tartoznak a fizikai, biológiai és társadalmi világ egyes szeleiteinek kutatásával foglalkozó, gyakran empirikus, faktuális, reál- vagy szaktudományoknak nevezett diszciplínák (*Anzenbacher, 2001; Hársing, 1999*). A második kategóriába a matematikát, geometriát, logikát és további, tapasztalati tartalommal nem rendelkező kérdéseket kutató formális tudományok tartoznak. A tapasztalati világon belül a tér vizsgálata mindig valamilyen konkrét tapasztalati tartomány térbeliségére fog vonatkozni, nem pedig az önmagában lévő térre. A nem tapasztalati tudományok közül az absztrakt térrel foglalkozik a geometria és a topológia.

A területi kutatások kapcsán gyakran használják a tértudomány vagy Kant szóhasználatára nyomán a chorologikus tudomány kifejezést. Ez a szóhasználat nem feltétlenül jelent zavart,¹⁰ ha figyelembe tartjuk, hogy nem beszélhetünk ellentmondásmentesen önálló tapasztalati tértudományról. Amennyiben önmagában a tapasztalattól független, tiszta teret és időt tesszük a megfigyelés tárgyává, akkor a formális tudományok szférájában maradunk, mindaddig, amíg az absztrakt tartalmakat nem tudjuk a konkrét tapasztalatokkal összekapcsolni. A tapasztalati világon belül maradván a tér kutatása során nem a tér, mint objektum a vizsgálat tárgya, hanem a teret generáló objektumok területi vonatkozásai, egymáshoz viszonyított helyzetük, kapcsolataik és azok változásai. Ugyanez mondható el az időről, ellentmondásmentesen nem beszélhetünk önálló tapasztalati időtudományról vagy történelemről sem. Van időbeli lefolyása, történelme az égitesteknek, az élővilágnak, a politikai hatalomnak, az élelmezésnek, járványoknak, öltözködésnek stb., a tapasztalattól független időbeli kérdések tanulmányozása azonban nem tartozik a tapasztalati tudományok feladatai köré.

A tapasztalati jelenségek területi szempontjainak elemzéséhez elengedhetetlenül szükséges a vizsgált tapasztalati szféra tartalmi jegyeinek az ismerete. Magának a területiségnek a jelentőségét sem lehet általánosságban megítélni, arra a vizsgált szféra ismeretében tud következtetni a szaktudomány művelője. A térbeli kérdések elemzésével foglalkozó kutatók egy része szerint a térbeliség bekapcsolása a szaktudományukba gyökeres változásokat okoz, szinte mindent megváltoztat. Ez volt az álláspontja például Löschnak, aki így fogalmaz: a gazdaság térbeli működésének vizsgálata „nemcsak egy új tartományba, hanem végeredményben az egész gazdaságelmélet újrafogalmazásához vezet el” (*Lösch, 1962, 364. o.*). Ezt a véleményt nagymértékű túlzásnak tartom, mivel a tér hiánya egyes esetekben elhanyagolható típusú feltevés, ezért szerencsésebb lenne az elméleteknek a térbeliség bekapcsolásából származó különböző mértékű változásáról beszélni. Az alábbiakban számos lehetséges területi kérdés sorolok fel néhányat, zárójelben a kérdést elsősorban vizsgáló tudománnyal:¹¹

- Milyen szerepet játszik az evolúcióban a területi elkülönülés és az eltérő természeti környezet (biológia);

- Az állatok háziiasítása és a növények nemesítése egy vagy több helyszínen, egymástól függetlenül történt-e (biológia, régészet, őstörténet);
- Az élelemtermelés az emberek terjedésével vagy az élelemtermelés módszerének átadásával terjedt (őstörténet);
- A különféle területközi kapcsolatok milyen nyelvi hatásokkal járnak (nyelvészet);
- Létezik-e olyan térbeli mechanizmus, amellyel megmagyarázható a jelenleg nyelvrokonnak tekintett nyelvek egyetlen területileg koncentrált közös ősrre való visszavezetése (történeti nyelvészet);
- A hatalom és a közigazgatás térbeli megoszlásának milyen módjai léteznek (alkotmánytan);
- A választási rendszer területi szempontjainak kérdései (politológia).

Ezek mind olyan területi vonatkozású problémák, amelyekre nem lehet az érintett téma részletes ismerete nélkül válaszolni. Az egyes kérdések megválaszolásában szinte sohasem egyetlen tudomány az illetékes, mivel ugyanaz a témakör számos eltérő aspektusból vizsgálható. A térbeli kérdések vizsgálatának kettős előfeltétele közül az egyik az illető társadalmi rész kérdéssel kapcsolatos ismeretek és kiindulópontok megismerése, a másik pedig a térbeliségre vonatkozó nézetek tisztázása. Ezekről a komplex igényektől azonban nem lehet eltekinteni, mert különben féloldalas lesz az elemzésünk, és szélsőséges esetben a társadalmat elemezzük tér nélkül, illetve a teret társadalom nélkül.

A térbeli kérdések vizsgálata történhet az egyes szaktudományokon belül, mint ahogyan Darwin foglalkozik az evolúció kapcsán a földrajzi aspektusokkal, vagy Saussure az általános nyelvészetben belül a nyelvföldrajzzal. Másrészt a hagyományosan területi kérdésekkel foglalkozó földrajz és a többféleképpen értelmezett regionális tudomány vizsgálataiban maga a térbeliség játszik mindig kitüntetett szerepet. A térbeliség kutatásának alapvető fontosságához és a kutatások tényleges elvégzéséhez képest sokadlagos jelentőségű kérdés, hogy ezek a kutatások milyen név és milyen tudományos intézményrendszer keretein belül folynak. A huszadik században lezajlott nagymértékű tudományos szakosodással, az egyre apróbbá váló kutatási részterületek megszorodásával nemcsak a különféle megközelítésű kutatók közötti gyümölcsöző szakmai viták és szövetségek lehetősége jelent meg, hanem mindez együtt járt az egyes kutatási részterületek művelőinek a más tudományágakból érkező konkurencia elleni logikailag indokolatlan tudománypolitikai védekezésével is. Ez megfigyelhető a területi kérdések elemzésében érdekelt földrajz, regionális tudomány, valamint a további társadalomtudományok közötti kapcsolatban is.

1.5. A regionális tudomány módszertudományi felfogása

A regionális tudomány tartalmára vonatkozó meghatározások bizonytalansága több tényezőre vezethető vissza. Egyrészt magyarul és angolul is gyakran keverednek egymással a tartalmi, módszertani és intézményi elemekre történő hivatkozások. Másrészt a tisztán tartalmi szempontú meghatározásokban sem mindig jelenik meg egyértelmű térfogalom. Harmadrészt az egyes nyelvi közösségek eltérő területi kutatási, földrajzi hagyományai miatt az egyes térbeliséggel kapcsolatos fogalmak, szóösszetételek és kifejezések fordításai sem adhatják vissza az eredeti nyelven hozzájuk kötődő mögöttes tartalmakat. Az alábbiakban nem a fogalmi magyarázat a célom, hanem az egyes kérdések háttérének megvilágításához és a nehézségek forrásainak bemutatásával a tisztázásához szeretnék hozzájárulni.

A társadalomföldrajz és a regionális tudomány helyzetével kapcsolatban Nemes Nagy József alapján négy karakteres álláspontot különböztethetünk meg.¹² Az első álláspont a földrajzot tekinti az igazi tértudománynak, indokolatlannak és értelmetlennek tartva újabb tértudomány megteremtését. A második nézet a regionális tudományt, mint új diszciplínát állítja a földrajz helyébe. „A harmadik álláspont szerint az összes térbeli társadalmi problémát vizsgáló tudományterület belső hierarchia nélküli együttesét kell „a” területi tudománynak tekinteni, azaz nincs egyetlen, egységes területi tudomány, hanem csak *területi (regionális) tudományok* vannak.

A *negyedik* álláspont (ez áll legközelebb a szerző véleményéhez) sem az őszülő, a geográfia privilégiumát, sem a sokfajta tértudomány puszta egymásmellettségét nem tartja kielégítő válasznak. Ezen álláspont szerint megalapozható egy önálló diszciplína – a *regionális tudomány* –, de nem csak és elsősorban nem is abban, a minden tértudományi témát átfogó szerepben, miként azt a földrajzra, illetve az azt felváltó új diszciplínára voksolók értik, hanem mindazon alapvető fogalmak, elméletek, eljárások *közös részeként*, amelyek az egyes társadalmi tértudományokban (köztük a társadalomföldrajzban) felhalmozódtak, azok egységes alapját, magvát képezhetik” (Nemes Nagy, 1998, 16. o.).

Az első álláspont lényegében a földrajz hagyományos vizsgálódási területének kibővítését jelenti, a második pedig a kibővítés mellett egy minden alapot nélkülöző nevezéktani változtatást is kezdeményez. A harmadik álláspont különböző fogalomrendszerű, egymástól teljesen eltérő problémákat vizsgáló tudományágak területi kérdésekkel foglalkozó részeinek nehezen áttekinthető vegyülékeként tekint a regionális tudományokra. Ennek a felfogásnak egyik hátránya, hogy „a térelméleti alapok gyengesége alapvető társadalmi térkategóriáknak – amilyen például a régió fogalma – az egyes szakterületeken egymással lényegében semmiféle kapcsolatban nem lévő, élesen elütő tartalmú, ugyanakkor a kizárólagosságra is igényt tartó meghatározásaihoz vezet” (Nemes Nagy,

1998, 17. o.). A területi elemzési alapok hiánya egyenesen egyes mutatók felesleges újrafeltalálását eredményezte, mint azt például a gazdaságföldrajzi elemzésekben többnyire Hoover-indexnek (Nemes Nagy, 1984), a településszociológiában disszimilitási indexnek (Duncan–Duncan, 1973) nevezett területi egyenlőtlenségi mutató és Krugman 1991-ben megjelent „Földrajz és kereskedelem” című könyvében használt, a Hoover-index kétszeresével megegyező, és így nehézkesebben értelmezhető Krugman-index esete mutatja (Krugman, 2003, 94. o.).

A negyedik álláspont, „a közös alapok keresése kapcsán az vetődik fel, hogy milyen szűkre vagy tágira fogjuk azokat. Ha túl szűk az így értelmezett regionális tudomány mint önálló diszciplína tárgya, akkor fennáll a veszély, hogy ez a tartalom alig-alig válik el a filozófiától vagy a matematikától, s a társadalmi tartalom szempontjából kiüresedik. Ha túl tág az átfogott terület, akkor feleslegesen kettőzi meg azokat az ismereteket, amelyek az egyes területi diszciplínákban világosan jelen vannak. A regionális tudománnyal szemben a legnagyobb kihívások egyike épp az egyensúly, illetve a megfelelő absztrakciós szint megtalálása ebben a kettősségben” (Nemes Nagy, 1998, 17-18. o.).

Az ilyen jellegű dilemmák nem sajátosan csak a regionális tudomány hatáskörének meghúzása kapcsán vetődnek fel, hanem bármilyen más tudomány esetén is, a korábban említett elmosódó határvonalak miatt. A tapasztalati világot az átláthatóság érdekében bontjuk elemzési részterületekre, amelyek ennek ellenére egymással és az általánosabb megközelítésekkel való kapcsolatukat nem veszítik el. A negyedik álláspont szerint értelmezett regionális tudomány által a társadalmi térrel kapcsolatban egységesen, de konkrét tartalmuktól elvonatkoztatva tárgyalt kérdések (mint a térelemek, térségi szintek, térfelosztás, mozgások stb.) bármilyen társadalmi-gazdasági jelenség tárgyalása kapcsán felhasználható fogalmi és elemzési keretet biztosítanak. Ezek a térszemléletet, a térbeli kérdések iránti fogékonyságot, érzékenységet is fejlesztik. Egyes társadalomtudományi elméletek, valamint a területi jelenségek vizsgálatára alkalmazott leíró és következtető statisztikai elemzési eszközök a térbeliség figyelmen kívül hagyásával kísérelnek meg területi problémákra választ adni, és a térbeli világra vonatkozóan elméleti és gazdaság- és társadalompolitikai következtetéseket levonni. A regionális tudománynak a térbeliségre vonatkozó, térszemléletet fejlesztő vizsgálatai révén ezen elméletek hiányosságai könnyen felismerhetővé és megelőzhetővé válnak. Néhány ilyen példa segítségével egyértelműen és gyakorlatiasan lehet rámutatni a regionális tudomány által tárgyalt térszemléleti kérdések alapvető fontosságára és a térbeliség inadekvát kezelésének vagy figyelmen kívül hagyásának a negatív következményeire (ezekről lásd elsősorban a 8. fejezetet).

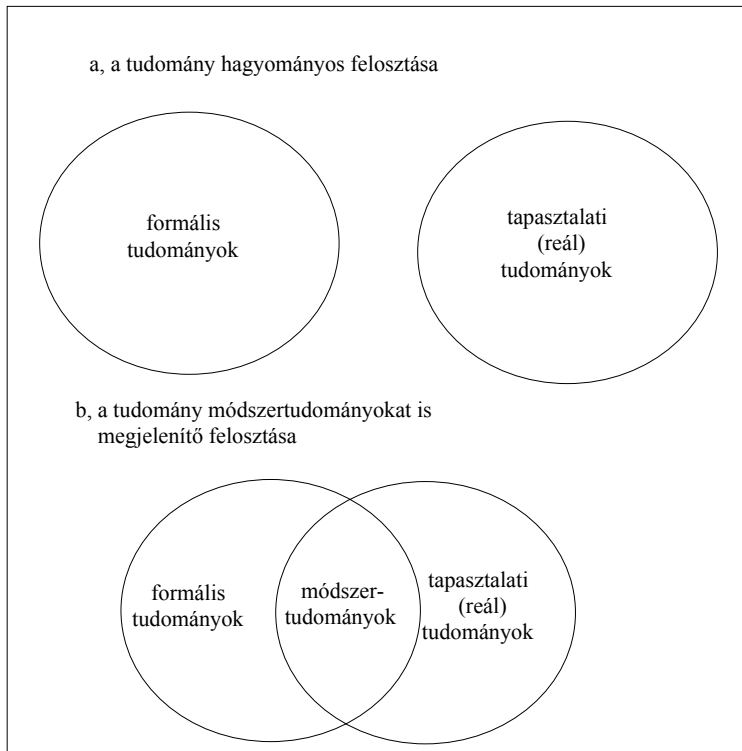
A regionális tudomány meghatározásakor Nemes Nagy József végül a következő álláspontot foglalja el: „A regionális tudomány a társadalmi tértudomá-

nyok alapvető közös fogalmait, elméleteit, módszereit egységes rendszerbe foglaló és a társadalmi jelenségeket és folyamatokat ezek felhasználásával vizsgáló társadalomtudomány” (Nemes Nagy, 1998, 19. o.). Másrészt: „Épp a regionális tudományon nyugvó szemlélet teheti ezeket a tudományokat is kettős alapokon (a regionális gazdaságtant például regionális tudományon és közgazdaságtudományon) nyugvó diszciplínává. (...) A térbeliség elméleti elválasztása a társadalmi tartalomtól kétségtelenül élesen vitatott, egyes kutatók részéről kifejezetten elutasított álláspont, ugyanakkor megítélésünk szerint a regionális tudomány szempontjából kardinális elméleti választás” (Nemes Nagy, 1998, 21. o.).

Véleményem szerint a regionális tudomány hatásköre megállapításának dilemmájából megoldást jelenthet, ha a regionális tudományt társadalomtudomány helyett egyértelműen módszertudományként értelmezzük, amely a téralkotó elemek és valamennyi területi tartalmú jelenség általános elemzésével, ebből kiindulva a társadalomtudományi elméletek térbeliségre vonatkozó módszertani kérdéseivel, valamint a területi elemzési technikák tárgyalása mellett ezek alkalmazási feltételeinek vizsgálatával, az eredmények értelmezési lehetőségével foglalkozna. Más szavakkal kifejezve foglalkozna a térbeliséggel kapcsolatos fogalmi alapokkal, a társadalmi tér általános jellemzőinek leírásával, a térnek az elméletalkotás során történő kezelésével és a területi leíró elemzési eszközökkel. Ez az álláspont lényegét tekintve Nemes Nagy József nézetével egyezik meg tartalmában. A nevezéktani módosítás viszont csökkenti a félreértések lehetőségét, például a regionális gazdaságtani vagy a regionális politikai kérdéseknek indokolatlanul a regionális tudomány illetékességi körébe utalását. A regionális gazdaságtan részben a regionális tudományon alapul (de egyik a másikkal nem része), a regionális politika pedig részben a regionális gazdaságtanon.

A módszertudományok a tudományok hagyományos, az előző alfejezet elején említett reáltudomány/formális tudomány megkülönböztetés egyikébe sem sorolhatók bele, hanem egy harmadik kategóriát képeznek (4. ábra). Egyrészt formálisak, mert a matematikához és logikához hasonlóan azoknak az eszközöknek a leírásával és fejlesztésével foglalkoznak, amelyek révén leírhatjuk a világot. Másrészt reálisak, mert fogalmaik, leírásaik és megállapításaik háttérben a tapasztalat áll, a regionális tudomány esetében a társadalmi tér, és nem a geometria képzetes tere. Így segítségükkel a tapasztalati világról is nyerünk információkat, ha nem is konkrét történeti tartalommal bírókat, mert ezek vizsgálata már a fogalmak és módszerek illusztrálására szolgáló leíró, történeti kutatások feladata lesz. A regionális tudomány, mint a térbeli jelenségek elemzésének tudománya mellett hasonló módon módszertudományként értelmezhető például a statisztika, mint a tömegjelenségek számszerű elemzésének tudománya, és a tudományelmélet, amely a tudományos megismerés ismeretelméleti kérdéseivel foglalkozik. Ezen utóbbival a következő alfejezetben foglalkozom.

4. ábra A tudományok hagyományos és a módszertudományokat is megjelenítő osztályozása a megismerés tárgya alapján
(The traditional classification of science and the classification of science with representing science of methods)

A regionális tudományban a térbeli jelenségek, a statisztikában pedig a tömegjelenségek konkrét, történeti tartalmuk nélkül jelennek meg, azokra illusztrációként hivatkoznak az egyes kérdések megértésének elősegítése céljából. A két tudomány módszereinek, fogalmainak relevanciáját mindamellettt tapasztalati tartalmakra történő alkalmazhatóságuk adja, és ebben az értelemben egyik sem önmagáért való. Viszont az önmagáért való módszertani kutatást sem lehet haszontalannak minősíteni, mivel előre szinte sohasem lehet látni egy módszer alkalmazásának valamennyi jövőbeli területét. A valószínűségszámítás például a szerencsejátékok tanulmányozásából született, és megalkotói nem gondoltak a statisztikus mechanikai, kvantummechanikai, minőségbiztosítási vagy közvéleménykutatási alkalmazásaira. Amint azonban alkalmazásra kerülnek ezen tudományok, akár az elméletek továbbfejlesztésében, akár az elméletek gyakorlati kutatásokban történő felhasználásában, *a statisztikus nem maradhat csupán statisztikus, a regionális tudomány művelője pedig csupán regionális tudós, hanem az alkalmazási terület tartalmi jegyeit is ismernie kell.* A regionális tudomány ilyen értelmezésével az ismeretek felesleges megkettőződésének

veszélye fogalmilag legalábbis megoldódna, még ha gyakorlatilag változatlanul elválaszthatatlanok is lennének egymástól a módszertani és tartalmi kérdések.

A regionális tudomány az amerikai indíttatású regional science néven intézményesült kutatási terület tükörfordítása révén az eddig tárgyalthoz képest eltérő, bár szintén területi tartalmú vizsgálatokra is utalhat, amire az alfejezet további részében az egyértelműség érdekében fordítás nélkül, regional scienceként fogok hivatkozni. Erre nemcsak a magyar szakterminológiai bizonytalanságból eredő félreértések elkerülése érdekében érdemes felhívni a figyelmet, mivel magának a regional sciencenek az angol meghatározása is sok bizonytalanságot hordoz magában. Angolszász nyelvterületen a módszertudományként felfogott regionális tudomány tárgykörébe sorolható kérdésekről elsősorban a sok ágazatra tagolódó társadalomföldrajz elméleti ágán belül születnek munkák. Ezekben a regional science kifejezéssel nem találkozhatunk, helyette például a spatial science használatos.

A Walter Isard munkássága nyomán az ötvenes évektől kezdve kibontakozó regional science tárgya ugyanakkor a regional science szakfolyóirataiban megjelent publikációk alapján elsősorban a regionális gazdaságtan matematizált részének tekinthető, kiegészítve a szűk értelemben vett gazdasági kérdéseken túlmutató gazdaságpolitikai, közigazgatási, településhálózati, közlekedési, migrációs, szintén matematizált elemzésekkel. Maga Isard „Introduction to regional science” című munkájának ötödik oldalán 13 egymástól különböző definíciót ad a regional sciencéről. Ezek közül egyik sem hasonlít vagy áll közel a regionális tudomány módszertudományi felfogásához, inkább a társadalmi felelősséget és jólétet, tervezést, egyes szférák közötti kapcsolatokat, konfliktusokat és a régió fogalmát tartalmazzák. „Világos a definíciók különbözőségéből, hogy egyikük sem tekinthető a legjobbnak vagy a legtökéletesebbnek. Minden kutatónak és tudósnak saját definíciót lesz szükséges kifejleszteni ennek a könyvnek és más tanulmányoknak az elolvasása után” (Isard, 1975, 5. o.).

A regional science leginkább a Nemes Nagy József által harmadik álláspontként említett irányzatba, a regionális tudományokba illeszthető bele. A regional science számára az ismeretek felesleges megkettőződése reálisabb veszély, mint a módszertudományként felfogott regionális tudomány számára, mivel önálló, kizárólag csak rá jellemző kutatási témája nincs; megkülönböztető jegyeit a megközelítésmódjából, az egyes gazdasági-társadalmi kérdéseknek a területi aspektusaira történő összpontosításából nyeri. Problémáival ugyanakkor foglalkozik a többi társadalomtudomány, létjogosultságát, intézményesültségét annak a *gyakorlatnak* köszönheti, hogy a társadalomtudósok viszonylag kevés figyelmet fordítanak a területi kérdésekre. A terminológia angol nyelvterületen történő bevezetését segítették a regionális gazdasági kutatások szerény angolszász hagyományai, és a közgazdasági főáram gondolkodásának ezzel együtt járó térnélkülisége.

Erre az ellentmondásos helyzetre már rögtön a regional science megszületésekor felhívták a figyelmet. Rodwin szerint az isardi regional science szerint „a társadalomtudományok nem fektetnek akkora hangsúlyt a térre, amennyit kellené, a földrajztudósok pedig nem elég mély elemzők, ezért szükséges a regional science. De tételezzük fel, hogy a társadalomtudományok sokkal rendszeresebb területi elemzéseket folytatnak és a földrajztudósok sokkal mélyebb elemzőkké válnak. Akkor a regional science nem válna az interdiszciplináris regionális kutatások egy általános elnevezésévé...?” (Rodwin, 1959, idézi Isserman, 1995, 271. o.).

A társadalomföldrajz és regional science viszonya az angolszász területi kutatásokban meglehetősen összetett. A társadalomföldrajzon belül a hatvanas-hetvenes években virágkorát élő, de ma is létező, a kvantitatív módszerek felhasználásához szorosan kötődő elméleti földrajzi irányzat és a regional science között nagyok az intézményi különbségek, megközelítésmódjukban ugyanakkor sok szempontból kisebbek az eltérések, mint a földrajzon belüli egyes megközelítések között. A regional science-t különféle okok miatt bíráló szerzők többnyire egyben az elméleti földrajzot is bírálják (lásd például Barnes, 1996, 121-145. o.). A helyzetet az is bonyolítja, hogy belülről nézve az elméleti földrajz és a regional science sem tekinthető egységes kutatási irányzatnak.

Mind a magyar, mind az angol szóhasználatban további zavar forrása lehet, hogy a regionális jelzőt a különféle tudományágak gyakorlati elemzései során az országos szinttől eltérő, azt meghaladó vagy az alatt lévő, gyakran nem ágazati szemléletű, hanem komplex igénnyel fellépő elemzésekre egyaránt használják, olykor azt a látszatot keltve, hogy ezek az elemzések a regionális tudomány hatáskörébe tartoznak.¹³ Ha a regionális tudomány körüli fenti terminológiai problémák meg nem is oldhatóak, a különféle mögöttes tartalmak figyelembe vétele – amit az intézményi szempontokra és a történeti háttérre csak röviden kitérő áttekintésem remélem megkönnyít – lényegesen csökkenti a félreértések lehetőségét.¹⁴ A nemzetközi tudományosságban regional science-nek hívott kutatási területhez a nevezéktani kérdésektől függetlenül, minden probléma nélkül kapcsolódhatnak a módszertudományként értelmezett regionális tudomány művelői a területi kérdésekre vonatkozó elméleti és leíró kutatásaikkal. A konkrét kutatások esetén a terminológiai kérdések sokadlagos jelentőségűek lesznek az elvégzett vizsgálatok tartalmához képest.

1.6. A tudományelmélet és a térbeli kutatások ismeretelméletének viszonya

A tudomány ismeretelméletét tárgyaló munkák kettő csoportba oszthatók annak alapján, hogy szándékuk szerint a tudomány egészére vagy annak legalábbis közelebről meg nem határozott részére, illetve egyértelműen valamilyen részterületére vonatkoznak. Az egyes szaktudományok ismeretelméleti,

módszertani¹⁵ kérdéseinek tárgyalása kapcsán is többféle megközelítéssel találkozhatunk, amelyeknek három nagyobb csoportra osztását tartom célszerűnek. Az első csoportba tartozók a tudomány egészével, illetve a természettudomány vizsgálatával kapcsolatban megfogalmazott ismeretelméleti megállapítások felől közelítik meg saját szaktudományuk ismeretelméleti kérdéseit, mégpedig a fizika ismeretelméletét elfogadó, azt a saját tudományterületre adaptáló szándékkal. Ennek a módszertani monistának¹⁶ is nevezett nézetnek a hívei szerint a tudomány egészére nézve együttesen tárgyalhatók az olyan ismeretelméleti problémák, mint a demarkációs kritérium, az oksági magyarázatok kérdése vagy az indukció problémája. Szerintük a tudományos megismerés tárgyainak sokszínűsége ellenére létezik egy egységes tudományos módszer, amelynek csak alkalmazási területei lesznek eltérőek. Ennek lényege szerint „az egzakt természettudomány, közelebbről: a matematikai fizika olyan módszertani eszményt vagy mintát jelent, amely – a humán diszciplínákat szintén ide sorolva – mércéje az összes többi tudomány fejlettségének és tökéletességének is” (*Wright, 1987, 45. o.*). A monizmus szerint továbbá a tudományos magyarázatok olyan oksági magyarázatok, amelyek az egyedi eseteket általános természettörvények alá sorolják be, miközben a célok és szándékok figyelembe vételét, a teleologikus magyarázatokat tudománytalanként veti el. A módszertani monizmus mindig a természettudományos megismerés módszereit tekinti a társadalomtudományok által követendő példának, és sohasem fordítva. A számos monista szellemű mű közül példaként az adott tudományterületen nagyobb befolyást gyakorló Harvey „Explanations in geography” című munkája, Friedman „A pozitív közgazdaságtan módszere” című (magyarul is megjelent) munkája és Blaug „The methodology of economics” című könyve említhető.¹⁷

A saját szakterületük ismeretelméletével foglalkozó kutatók második csoportja szintén a természettudomány ismeretelmélete felől közelít témájához, de az előzőkkel ellentétben kritikusan, azt tárgyalva, hogy az általános ismeretelmélet miért nem alkalmas megközelítésmód a saját tudományterülete számára. A monizmussal szemben ez a módszertani pluralistának nevezhető megközelítés az egyes szaktudományok ismeretelméleti kérdéseit a szaktudomány megismerendő tárgyának függvényében tárgyalja, hangsúlyozva, hogy a megismerés tárgyától nem lehet függetleníteni a módszertani kérdéseket. A harmadik típus a másodikhoz hasonlóan a módszertani pluralizmus talaján áll. Ha esetleg foglalkozik is az általános ismeretelmélettel való kapcsolódásokkal, elsődleges céljának azt tekinti, hogy a saját tudományterületre vonatkozó problémák felől közelítse meg az ismeretelméleti kérdéseket, és nem az általános ismeretelmélet a kiindulópontja. Amikor például a saját szakterületük magasszintű művelőiként¹⁸ ismert Collingwood a történelmi, Weber a szociológiai, Mises a közgazdasági, Saussure a nyelvészeti megismerés kérdéseiről értekezett, akkor megállapításukat sem ők, sem mások nem próbálták sem általánosítani az egész tudományra,

sem pedig más szaktudományokra vonatkozóan igaznak vagy előírászerűnek tartani.

A három eltérő megközelítésmód természetesen nem feltétlenül vegytisztán fordul elő, hiszen az utóbb említett szerzők is számos alkalommal utalnak olyan jellegű kritikával a természettudományos megismerésre, hogy annak megállapításai saját vizsgálódási területükön különféle okok miatt nem érvényesek, korlátozottan érvényesek vagy módosítandók.¹⁹ Hayek szerint a gazdasági és társadalmi események tanulmányozásakor a 19. századig a módszerek megválasztását nagyrészt a megismerés tárgya határozta meg. Olyan technikákat alkalmaztak, amelyek megfeleltek a vizsgálat jellemzőjének, és a legkevésbé sem gondolták volna, hogy a fizikában kialakult módszerek hiánya a tudománytalanság jele lenne. A 19. század első felében jelentkezett tömegesen az az új, az előbb első típusúként leírt hozzáállás, amely a társadalomtudományokban is kizárólag a természettudományoknak a természet tanulmányozásában sikerre vezető eljárásokat kívánta használni, ahelyett, hogy a saját problémái kutatásának megfelelő módszereknél maradt volna (*Hayek, 1942*). Azóta a tudományos „szigorúság”, „egzaktság”, „pontosság”, „fejlettség” és „elegancia” többnyire a matematizált kifejezésmód szinonimájává vált.²⁰ Hayek szerint ez rendkívül előítéletes megközelítésmód, amely a kutatása tárgyának megvizsgálása előtt dönt a legmegfelelőbb vizsgálati módszer kérdésében (*Hayek, 1942, 269. o.*). „Ez a „tudományos” megjelöléssel illetett magatartás (...) kifejezetten tudománytalan a szó igazi értelmében, mivel mechanikusan és kritikátlanul alkalmaz gondolkodási sémákat az eredeti kialakulási helyüktől teljesen eltérő területekre” (*Hayek, 1995b, 312. o.*).

Véleményem szerint a monizmus és a pluralizmus közötti döntés nem logikai természetű vagy önkényes választáson alapuló, hanem a megismerés tárgyának vizsgálata alapján dönthető el. A módszertani monisták álláspontjukat kétféleképpen indokolhatják. Az első lehetőségként tudományfogalmukat azon kutatásokra korlátozhatják, amelyek a matematizált természettudomány eszményei alapján járnak el. A „tudomány” fogalmának ilyen korlátozása az angol nyelvben a 19. században be is következett, amióta a jelző nélküli science szó alatt a természettudományokat értik. Hayek szerint a „science” terminus modern szűk értelemben vett legkorábbi példája Murray 1867-es *New English Dictionary*-jában található. A szó jelentésszűkülése az ezt megelőző évtizedekben zajlott le (*Hayek, 1942, 267. o.*). Machlup áttekintése szerint a „tudomány” (science) a 19. századik közepén Angliában a korábbi természetfilozófia jelentését vette fel, míg a korábban a morálfilozófia hatáskörébe tartozó humán tudományok ki lettek zárva a tudomány jelentéséből. A folyamat nem ellenállás nélkül zajlott le, a társadalomtudósok és a történészek érthető módon tiltakoztak ellene, nem látván annak okát, hogy az ember és a társadalom tanulmányozását kizárják a tudományból (*Machlup, 1980, 65-69. o.*).

Ezen a nem túl elegáns szemantikai eljáráson kívül a monisták második lehetőségként tagadhatják azt, hogy a természeti, biológiai, társadalmi, emberi, nyelvészeti és egyéb megismerési szférák tartalmi különbségei befolyásolhatnák azok megismerési módszereit. Úgy gondolom, ez az állítás részben fogadható csak el, annyiban, amennyiben tényleg léteznek a természettudomány módszereivel is vizsgálható társadalomtudományi problémák. Mint kizárólagosságra törekvő kijelentés azonban a társadalomtudományi kérdések nagy részének nem adekvát vizsgálatához vezetne. A számos, pluralizmust alátámasztó különbség közül ami például a természeti tér különféle nagyságrendű építőelemeit illeti, azoknak nincsenek céljaik, nem választanak különféle lehetőségek közül. Egy-másra gyakorolt hatásuk mechanisztikus, a tudatosság és választás mozzanatát nélkülöző, és a természeti állandókkal és törvényekkel összhangban lévő. Egy olyan fizikai objektum, mint mondjuk egy égitest, nem választja ki, hogy melyik pályát szeretné bejárni; pályáját a természettörvények szerint járja. Egy elektron vagy egy foton sem választja ki egy fizikai folyamatban betöltött szerepét, még akkor sem, ha viselkedésének előrejelzése csak statisztikailag lehetséges. A viselkedésüket befolyásoló törvények létezése független attól is, hogy az ember felfedezi-e őket, és attól is, hogy az ember hogyan cselekszik, mivel minden ember csak a természettörvényekkel összhangban képes cselekedni. A társadalmi tér építőelemei, az emberi cselekedetek mögött ezzel szemben célok, értékek, vágyak, választások húzódnak meg. Az emberek tanulnak és változtatják céljait, választásaikhoz a priori numerikus valószínűség nem rendelhető.

Azok a módszertani monisták, akik az egész tudomány számára egységes módszertant tartanak érvényesnek, értékes hozzájárulást tehetnek az egyes ismeretelméleti problémákhoz, de megoldásaik, javaslataik érvényességi köre jóval szűkebb annál, mint amit ők gondolnak róluk. Ezzel szemben a pluralizmusnak is lehetséges egy szélsőséges irányzata, amely szerint minden szaktudomány önállóságának feltétele a többitől független, saját módszertan kidolgozása.

A módszertani monizmus és a szélsőséges módszertani pluralizmus között megkülönböztethetünk egy harmadik álláspontot is, amelyet én is magaménak vallok. Ez csak annyiban tér el a szélsőséges pluralizmustól, hogy elismeri a természettudományos megismerési módok létjogosultságát a nem természettudományok bizonyos problémáinak a kutatása kapcsán. Ezeket azonban nem tekintik kizárólagosnak, mivel a sajátos kérdések (mint például a szubjektivitás, bizonyos minőségi jellemzők kvantifikálhatatlansága, a megértés szerepe, a teleologikus oksági magyarázatok létjogosultsága, a tanulás szerepe szemben az egyszerű mechanikus inger-válasz reakciókkal) a természettudományokhoz képest más módszert igényelnek, illetve ugyanazon problémák többféle szempontból és módszerekkel történő vizsgálatát teszik lehetővé. Ez az álláspont azt vallja, hogy az egyes szaktudományok módszertanának lehetnek más szaktudományokkal közös részei, és hogy az egyes szaktudományok ismeretelméleti kér-

déseinek tárgyalása ösztönzőként szolgálhat más szaktudományok problémáinak elemzéséhez is. Nem érdektelen a különféle tudományágak módszertanának egymással történő összevetése sem, az egyébként máshol jól alkalmazható módszerek más területeken alkalmazhatatlan voltának a kimutatása. Például az ismeretelmélet számára a statisztikai jellegű törvények problémakörét felvető valószínűségszámítást sikeresen lehetett alkalmazni a fizika számos területén, de a módszer társadalmi kérdésekre történő adaptálhatóságát önmagában ez semmilyen mértékben nem legitimálja, mint ahogyan a természettörvények matematikai formalizálhatósága sem jelenti azt, hogy automatikusan a társadalomtudományok bármely területén is hasonló módon végrehajtható a matematikai formalizmus. Az ilyen és hasonló kérdésekről csak a konkrét alkalmazási terület ismeretében lehet nyilatkozni, ha nem akarunk pusztán az előítéleteken alapuló véleménynyilvánítás hibájába esni. Ez a köztes álláspont ugyanakkor a szélsőséges pluralizmushoz sok szempontból közelebb áll, mint a módszertani monizmus-hoz.

A módszertani monista és pluralista megközelítés közötti kapcsolat a gondolatok áramlását tekintve nem tekinthető szimmetrikusnak. A monista szellemben született művek sokkal nagyobb hatást gyakorolnak az egyes szaktudományok ismeretelméletére, mint a szaktudományok ismeretelméleti kérdéseit tárgyalók a monistákéra. Egyedül a monisták által ideális tudománynak tekintett fizika ismeretelmélete kivétel ez alól, ahol egy monista számára egybemosódik az, hogy a fizikára vonatkoztatja-e megállapításait vagy az egész tudományra. Természetesen a fizika ismeretelméletének tárgyalása is történhet pluralista alapon, vagyis azt hirdelve, hogy a fizikára vonatkozó megállapítások nem érvényesek automatikusan az olyan tudományokra, mint mondjuk a közgazdaságtan, nyelvészet vagy biológia.

A 20. század két gyakran idézett, nagy hatású tudományfilozófusának, Karl Poppernek és Thomas Kuhnnak a munkásságán keresztül illusztrálhatjuk az előző bekezdésben elmondottakat. Popper elkülöníti egymástól a formális tudományokat, mint a matematika és a logika a tapasztalati tudományoktól. Popper, bár elismeri, hogy a tapasztalati tudomány egyes ágai között léteznek eltérő módszerek, azokat mégis alapvetően azonosnak tartja a természettudomány – szerinte – deduktív, hipotetikus, falszifikáció révén szelektív módszerével. „Minden okom megvan azt hinni, hogy a tudomány módszereinek kifejtésekor nem befolyásolt semmiféle ismeret a társadalomtudományok módszereiről, mert amikor első ízben írtam róluk, csak a természettudományokra gondoltam, alig tudván valamit a társadalomtudományokról” (Popper, 1989, 145. o.) Ha ebben az idézetben felcserélnénk egymással a természet- és társadalomtudomány szavakat, a megközelítésmód ugyanúgy indokolatlanul egyoldalú maradna, csak egyoldalúsága még nyilvánvalóbb lenne. A problémát orvosolni lehetne, ha az előző alfejezetben írtak szerint a tudomány ismeretelméletét is olyan módszertudománynak

fognánk fel, amelynek megállapításai nem függetlenek attól a tapasztalati szférától, amelyre vonatkoznak.

„A tudományos kutatás logikájában” Popper a fizikán kívül nem hivatkozik más tudományterületről származó példákra. Az egyetemes és egyedi fogalmak megkülönböztetése kapcsán tárgyalt biológiai példája az emlősökről (Popper, 1997, 82. o.) nem túl szerencsés, mivel nem releváns probléma a biológia számára hipotetikus más bolygók állatfajaival foglalkozni, ahogy a földrajztudománynak is a térben és időben zárt földi körülmények szolgáltatják a megismerés tárgyát. Ezzel a példájával (amelyhez hasonló később, „A historicizmus nyomorúsága”-ban a gerincesekkel kapcsolatban tesz; lásd Popper, 1989, 118. oldalon a 4. lábjegyzetet) inkább a biológia fizikától legalábbis részben eltérő ismeretelméleti problémáit lehetne illusztrálni. Popper lényegében öntudatlanul ezt is teszi azzal, hogy a „Földön fellelhető gerincesekre” utalva tagadja azt, hogy az ilyen fogalmakat tartalmazó kijelentések egyetemes természettörvény státuszúak, szemben az olyan megfogalmazással, mint „tetszőleges helyen és időben föllelhető lények, amelyek magukon viselik a gerincesek jellegzetességét”. Popper későbbi írásai a történelemtudomány megismerési kérdéseiről érdekesek, de itt sem beszél a történelmi korok, helyszínek és források sokrétűségéből fakadó eltérő módszerek és magyarázatok lehetőségéről.

Kuhn „A tudományos forradalmak szerkezetében” a 13. fejezet elején foglalkozik a művészettel, politikai tanokkal, filozófiával és a társadalomtudománnyal, ezen kívül összesen három rövid utalást tesz nem természettudományi területekre: „az pedig kérdéses, hogy mely társadalomtudományok rendelkeznek már egyáltalán paradigmákkal” (Kuhn, 1980, 35. o.); „az ilyen problémák legfeljebb kikapcsolódásra valók; remek példák erre a XVII. századi baconizmus és a mai társadalomtudomány egyes témái” (Kuhn, 1980, 62. o.); „a mai filozófiai, pszichológiai, nyelvészeti, sőt még a művészettörténeti kutatások is egyöntetűen arra vallanak, hogy a hagyományos paradigma valahogy már nem működik megfelelően” (Kuhn, 1980, 165. o.). Ezek a rövid megjegyzések távol állnak az illető tudományágak alapos elemzésétől. Kuhn a fizikai, kisebb részt a kémiai gondolatok változásának a tanulmányozása – például a hidrodinamika, az optika, hőtan, elektromosság, az oxigén és a röntgensugarak felfedezése, az Uránusz felfedezése stb. – alapján megállapított sémájáról lényegében megállapítja, hogy a társadalomtudományokra nem alkalmazható. Ezt azonban nem a kutatás tárgyának különbözőségéből vezeti le.

Popper és Kuhn sokak által általánosan „a tudományra” vonatkozóan tekintett, mégis csupán a természettudományokra korlátozódó vizsgálatait az egyes szaktudományok ismeretelméleti kérdéseiről a korábban második és harmadik típusúnak nevezett tanulmányok sokaságához vezettek. A popperi és kuhni nézetek egyéb tudományterületekre történő kritikátlan kiterjesztése a természettudomány módszerének többnyire az illetékességi kört meghaladó, inadekvát fel-

használásával járt együtt, jobb esetben pedig csak fogalmi újítást jelentett, és a falszifikáció, paradigma és a forradalom szó gyakoribb használatát eredményezte. A tanulmányok egy része adaptálta saját tudományára a popperi, illetve kuhni gondolatokat, más része kritizálta, miszerint az nem érvényes a saját szaktudományára. A következő részben a földrajzzal kapcsolatban térek vissza az alfejezetben tárgyaltakra.

1.7. Módszertani monizmus és módszertani pluralizmus a földrajz ismeretelméletében

Az alábbi áttekintés a XX. század hetvenes éveikig terjedő időszakának néhány fontosabb művére szorítkozva ad vázlatos történeti képet a földrajzra vonatkozóan az előző alfejezetben tárgyaltakról.²¹ A XX. század közepéig a földrajz ismeretelmélete nagyrészt az általános ismeretelmélettől függetlenül alakult, magát a földrajzi kutatást pedig nem befolyásolták valamilyen általános, egységes tudomány eszméjébe vetett előítéletek. A földrajz történetét és módszertanát áttekintő Hettner számára teljesen magától értetődő volt, hogy alapvető jelentőségű munkájában a földrajz ismeretelméletének tárgyalásakor a földrajz tárgyából induljon ki. Az általános ismeretelmélet abban az értelemben gyakorolt befolyást rá, amennyiben a földrajz alapvetően (de nem kizárólag) idiografikus volta melletti érveléshez felhasználta a történeti tudományok módszertani különállásának szükségességét bizonyító Dilthey, Windelband és Rickert eredményeit. Ugyanakkor Windelband és Rickert nézeteit nem mechanisztikusan veszi át, hanem részben bírálva őket amiatt, hogy nem vették figyelembe a leíró természettudományok és a szisztematikus szellemtudományok létezésének lehetőségét (*Hettner, 1927, 221. o.*).

Teleki Pál és Mendöl Tibor szintén a földrajz tárgyából indultak ki a megismerési kérdések tárgyalásakor. Mint Mendöl Tibor írja a földrajz munkamódszere kapcsán, „az eljárás módokat az elvi kereteken belül az egyes tudományok tárgya szabja meg. Mások tehát azok nemcsak a földrajzban és egyéb tudományokban, hanem a földrajz egyes ágazataiban is. Az eljárás módok tekintetében külön módszertana van minden egyes természeti és társadalmi földrajzi ágazatnak, tehát pl. a geomorfológiának vagy a településföldrajzban, de más eljárás módokat kell alkalmazni akkor is, ha általános vagy regionális földrajzról van szó” (*Mendöl, 1999, 33. o.*). A hettneri gondolatokat az angolszász földrajztudománnyal megismertető Hartshorne szerint az, „hogy a földrajz lehetne „egy olyan értelemben vett tudomány, mint a geológia vagy a botanika”, éppen annyira lehetetlen, ahogyan a botanika sem lehet ugyanolyan értelemben tudomány, mint a geológia, és fordítva, vagy mindkettő ugyanolyan értelemben tudomány, amilyenben a fizika vagy a kémia” (*Hartshorne, 1939, 205. [29] o.*). „Ellentétben a szokásos menetrenddel, ezért nem a tudomány természetére vonatkozó

bármilyen partikuláris koncepcióból indulunk ki, hanem inkább a földrajz tárgyából” (*Hartshorne, 1939, 207. [31] o.*).

A hettneri és hartshorne-i nézetekkel vitába szálló Fred Schaefer 1953-ben megjelent „Expectationalism in geography. A methodological examination” című írása jelentette a fordulópontot, amelyben megjelent a földrajz ismeretelméletének a logikai pozitivizmus és a módszertani monizmus alapjára helyezésének szándéka. Ebben a gondolatgazdag tanulmányban Schaefer többek között amellett érvel, hogy a földrajznak szakítania kell az egyedi helyek leírásával és a módszertani különállással, és törvénykereső, előrejelző tudománnyá kell válnia. Bunge 1962-ben megjelent „Theoretical geography” című könyve köszönetnyilvánítási részében már mint klasszikus munkát említi Schaefer tanulmányát, és később is sokat hivatkozik rá a módszertani kérdések kapcsán. Már említettem Harvey nagyszabású művét, az 1969-ben megjelent „Explanation in geography”-t, amely szintén a kutatás tárgyától független egységes tudományos módszer eszméjét próbálta a földrajzra alkalmazni. Az utóbbi két könyv néhány megállapítására a formalizmusról a következő fejezetben még visszatérek.

Ezeknek a munkáknak a közvetlen hatásukon túl a közvetett hatásuk is nagyon jelentős volt, hiszen akik esetleg nem olvasták el az eredeti műveket, azoknak is nagy része ismerte a bennük szereplő gondolatokat, amelyek így befolyásolták a kutatásról alkotott véleményüket. Amedeo és Golledge ismeretelmélettel is foglalkozó, módszertani jellegű monográfiájukban már úgy írnak, hogy „körülbelül 1954 óta a tudományos munkák a földrajzban majdnem kizárólag logikai pozitivisták. Így mi azt írjuk le, ami túlnyomóan uralkodik a tudomány jelen történetében” (*Amedeo–Colledge, 1975, IV. o.*). Szerintük a logikai pozitivizmus elfogult és értékalapú kritikussai nem járultak hozzá alapvető munkákkal a földrajz gazdagításához.

Ami a Popper által az egyetemes természettörvényekkel kapcsolatban megfogalmazott hipotetiko-deduktív, falszifikációs módszert illeti, az érdekes torzuláson ment keresztül, amikor a földrajzra próbálták alkalmazni. Marshall a kanadai Ontario tartomány 53 megyéjének népsűrűségével kapcsolatban fogalmaz meg egy „elméletet”, miszerint a népsűrűségnek a 40 déli megyében a tartományi átlagnál nagyobb, a 13 északi megyében kisebbnek kell lennie. Mivel három megye nem az „elmélet” által előírt népsűrűségű, ezért elméletünket falszifikálták a tények, állítja Marshall (*Marshall, 1985, 125-126. o.*). Eltekintve a harmadik fejezetben tárgyalandó alapvető jelentőségű térfelosztási problémáktól, a példa helytelen analógián nyugszik, mivel egy egyszerű, partikulás, nem időben és térben végtelen jelenségre vonatkozó történeti hipotézis érvényességét az egyetemes természettörvények vizsgálatára kidolgozott egyfajta eljárás segítségével próbál meg ellenőrizni.

Haggett és Chorley 1967-es módszertani kötetükben (*Models in geography*) a kuhni gondolatokat hívják segítségül munkájuk fontosságának alátámasztásá-

ra. Szerintük a földrajz válságban van, amelyből az általuk támogatott modell-alapú paradigma jelenti a kivezető utat. Az új „tudományos” földrajznak két jellemzője lesz: a fizika módszereinek átvétele, és az egyetlen paradigma általános elfogadása (*Haggett–Chorley, 1967*). Kuhn gondolatai Mair szerint kétféleképpen jelentek meg a földrajzi írásokban. Egyrészt Haggetthez és Chorleyhoz hasonlóan bizonyos ismeretelméleti pozíciók védelmében hivatkoznak rá (mint Mair bemutatja, paradox módon számos pozitivista szerző is ezt teszi), illetve egyfajta tudományos imázs megerősítéséhez használják fel a rá történő hivatkozást. Másrészt a geográfusok egy része a földrajzi gondolatok evolúciója, története kapcsán értékeli a kuhni koncepció hasznosságát. Ezen utóbbi írások megoszlanak a kuhni nézetek alkalmazhatósága és irrelevanciája között (*Mair, 1986*).

Kuhn nézeteinek földrajzi szempontból kritikus tárgyalását adja Graves tanulmánya. Graves egyedül a fizikai földrajzra tartja alkalmazhatónak a normál tudomány paradigmáját. A társadalomföldrajzban számos, változó népszerűségű kutatási terület, irányzat, iskola él egymás mellett, és állandóan újabb és újabb irányzatok bukkannak fel, illetve élednek újjá. Graves szerint sokkal előnyösebb a földrajz számára az értelmes kereteken belül megengedett kreatív vándorlás, mint „a kutatás mesterséges korlátozása egy ismeretelméleti fogalom szemellenzős alkalmazása miatt” (*Graves, 1981, 90. o.*). Johnston megállapítja, hogy a társadalomföldrajzban a második világháború után rövid ideig sem uralkodott tudományos konszenzus egyetlen megközelítés körül sem, és semelyik forradalom sem teljesedett be. A kvantitatív és elméleti fejlődés nagy általános hatást gyakorolt, de egyik mozgalom sem vált egyeduralkodóvá és a korábbi nézetek is változatlanul tovább éltek (*Johnston, 1978*). Pohl szerint a földrajz nem rendelkezik a kuhni értelemben vett paradigmával, hanem a tér bizonytalan, különféle felfogású fogalmához kötődik (*Pohl, 1993*).

A módszertani pluralizmus és a földrajz multiparadigmatikus tudomány volta mellett érvelő hasonló példákat, amelyek megközelítésével teljesen egyetértek, sokáig lehetne sorolni. Ezeket a kritikai jellegű megállapításokat hiba lenne Popper, Kuhn és más jelentős tudományfilozófusok munkásságának a fizika ismeretelméletére vonatkozó kritikájaként kezelni, hiszen a bírálók nem foglalkoztak a fizikára vonatkozó érvényesség kérdésével. Különösen Popperre gondolhatunk nagy hálával a tudományfilozófiához tett sokszínű hozzájárulása miatt, ennek ellenére a hiba az lenne, ha kritikátlan általánosítás csapdájába esve fogadnánk el nézeteit. Bár kritizálni valamit könnyebb, mint pozitív utat mutatni, ezeket a bírálatokat nem az öncélú rombolás szándéka szülte, hiszen a kritika mellett a földrajztudományra vonatkozó, rá érvényes nézetek tisztázását is szolgálják, amivel Popper és Kuhn nem foglalkozhatott.

Lábjegyzetek

¹ A marxista felfogás szerint a tér a mozgásban lévő anyag megjelenési formája. Eszerint minden anyag teret generál maga körül. Ez a felfogás az abszolutista és a relacionista szemlélettel is rokonítható.

² Leibniz ezt így írja le: „Nincs üres tér. Mert ha volna, akkor az üres tér egyes részei tökéletesen hasonlítanának egymásra, és nem különbözének, hacsak nem pusztán numerikusan. Ez pedig képtelenség” (*Leibniz, 1986, 166. o.*).

³ Mint Kant rendkívül világosan (többnyire interpretálójánál jóval érthetőbben) írja: „A tér képzetének már adva kell lennie ahhoz, hogy bizonyos érzeteket valami rajtam kívül levőre vonatkoztassak (vagyis olyasvalamire vonatkoztassam őket, ami a tér egy másik helyén van, nem ott, ahol én tartózkodom), továbbá, hogy ezen érzetek képzeteimben egymáson kívül és egymás mellett helyezkedjenek el, tehát ne csupán különbözőek legyenek, de egyszersmind különböző helyeken is tartózkodjanak. Így hát nem méríthetem a tér képzetét a tapasztalat segítségével a külső jelenségek viszonyaiból, hanem már a külső tapasztalat is csak a mondott képzet által válik lehetséges” (*Kant, 1995, 80. o.*).

⁴ Lásd részletesebben Nemes Nagy (1998) 31. o. és 74-80. o.

⁵ Moholy-Nagy László 1929-es „Az anyagtól az építészetig” című könyvében 44 olyan jelzöt sorol fel, amit a térrel kapcsolatban használni szoktak (*Moholy-Nagy, 1979, 194. o.*). Nem szerepel közöttük a most meghatározott három jelző (társadalmi, természeti, természetföldrajzi). A nagy szám mutatja a térfogalom bonyolultságát, a társadalmi és természeti jelzők hiánya pedig részben az egyes tudományágak eltérő térszemléletét, részben a szóhasználat időbeli változását is, hiszen egy mai felsorolásból ezen jelzők valószínűleg nem maradnának ki.

⁶ May az argentin pampa kapcsán így írja le mindezt: „Ezt az óriási területet nem szelik át modern értelemben vett utak, amelyeket tervszerűen építettek, és rendszeresen karbantartanak. Mindenki azt az irányt választja, melyen célját leggyorsabban elérheti. De mivel a célok többnyire közösek, a sok ösvény és csapás, ha nem is pontosan, de találkozik. Lónyomok és keréknyomok széles sávja húzódik három-négy főbb irányba, s ezt a csapást akár országútnak is lehet nevezni” (*May, 1979, 80. o.*).

⁷ A kérdésre többször visszatérek, elsősorban a 3. fejezetben, valamint a 4-10. fejezet mindegyikében.

⁸ Az ehhez hasonló osztályozási bizonytalanság tipikusnak mondható. A példákat sokáig lehetne sorolni: művészeti ágak, irodalmi műfajok, az egyes rész tudományok, mint a közgazdaságtan, a földrajz ágai stb.

⁹ Ez a felosztás sok szempontból elégséges (és megfelelőbb, mint a matematikát a természettudományokkal együtt tárgyaló felosztás), a következő alfejezetben azonban foglalkozom pontosításának indokoltságával, mivel előfordulnak olyan tudományok, amelyek mindkét kategória tulajdonságaival bírnak.

¹⁰ A chorologikus kifejezésre koncentrálnak annak tartalma helyett ugyanakkor ténylegesen megzavart néhány szerzőt (például Werlent, lásd Werlen, 1993, 246. o.), mivel Kant egészen más értelemben használta ezt a terminust, mint például Hettner vagy Hartshorne. Előbbinél a chorologikus ismeretek megnevezés pusztán a dolgok térbeli rögzítésére, rendszerezésére, egyszerű felsorolására utalt. Utóbbiak Kantra hivatkozva átvették a chorológia kifejezés használatát, de megváltozott tartalommal: náluk ez a földfelszíni jelenségek tanulmányozásának elsősorban idiografikus, de részben nomotetikus vagy általánosító tudományára vonatkozó elnevezést jelentett (*Hettner, 1927, 121-131. o.; Hartshorne, 1939, 554-573. [378-397] o.*; (Hartshorne munkája eredetileg kettős oldalszámozással jelent meg)). A helyzet hasonló, mintha valaki a történelemtudomány vagy történeti tudományok kifejezést a kronológiára vagy kronologikus tudományokra cserélné fel, a kronológia alatt változatlanul a történelemtudományt értve, nem pedig az események pusztá időbeli rögzítését.

¹¹ Mivel a közgazdasági kérdésekkel külön foglalkozom a 8. fejezetben, ezért itt közéjük tartozókat nem sorolok

¹² A földrajzzal kapcsolatos tudományrendszertani kérdésekről ezen kívül lásd Hézszer (1928), Kovács (2001), Mendöl (1999), Mészáros (2000), Probáld (1995), Teleki (1996), Tóth (2001), Vofkori (2003), a regionális tudományról Horváth (2000), Horváth–Rechnitzer (2000), Nemes Nagy (2003), Rechnitzer (1996), a regionális gazdaságtanról és gazdaságföldrajzról Illés (1983).

¹³ Probáld Ferenc szerint emiatt a regionális gazdaságtan és a regionális tudomány elnevezése „– amely sajnos már többé-kevésbé meghonosodott – félrevezető, sokkal helyesebb lenne a kibon-

takozóban lévő diszciplínára a térgazdaságtan, ill. tértudomány (pontosabban társadalmi tértudomány) megjelölést alkalmazni” (*Probáld, 1995, 47. o.*). Faragó László szerint „a „regionális” kifejezést mint absztrakciót sokan (pl. Horváth Gy., Várnai G.) speciális tartalmától megfosztva a „területi” szinonimájaként használják és így regionális politikáról, regionális tudományról stb. beszélnek. Több új intézmény megalakulásakor is e – véleményem szerint rossz, de ma már nem megváltoztató – gyakorlatot követte elnevezésében (Regionális Kutatások Központja, MTA Regionális Tudományos Bizottsága). Az angol munkák magyar fordításában sokszor a „regional”-t „szép magyarsággal” regionálisnak fordítják. Ezért a területi gazdaságtan regionális gazdaságtan, a területi tudomány regionális tudomány néven került be a köztudatba” (*Faragó, 1994, 31. o.*). A regionális jelző a régió szóhoz hasonlóan valóban túlterheltté, túl sok jelentésűvé vált, aminek következményeivel még a 3. és a 8. fejezetben foglalkozom.

¹⁴ Egy-egy munka keretén belül megoldható az egyértelmű fogalomhasználat, a kérdéssel foglalkozó tudományos közösség egészét nézve azonban erre kevés esély nyílik. A magyar és az angol szóhasználatban egyaránt egymással összeegyeztethetetlen régiófogalmak keverednek gyakran egy munkán belül is. A kérdésre a 3. fejezetben, a térfelosztás kapcsán térek vissza.

¹⁵ Az ismeretelmélet és módszertan fogalmak sokféle értelemben használatosak. Az ismeretelmélet általánosságban a filozófiának az emberi értelemmel foglalkozó ága. A tudományos megismerés problémái ennek képezik egy részterületét. Az ismeretelméletet az egyszerűség kedvéért jelző nélkül használom, de alatta mindig a tudomány ismeretelméletének logikai részét értem, a kutatás- és megismerépszichológiai, nyelvi és intézményi kérdéseket nem. Ezen utóbbiakat olykor az általános ismeretelmélet keretében tárgyalják. A módszertant a tudományos megismerés ismeretelméletének logikai oldala és a megismerésben alkalmazott módszerek együttesen értelemben használom. A „módszer” szó alatt egyrészt értik az előző mondatban meghatározott módszertant is, másrészt elemzési eszköz, eljárás, technika értelemben is használják. A módszer szót én is ebben a két értelemben használom, a szövegkörnyezetből egyértelműen eldönthető, hogy mikor mit értek alatta.

¹⁶ Ahol csak lehetséges, a pozitívizmus kifejezés és pozitivisták jelző helyett az ismeretelméleti szempontból általánosabb monizmus és módszertani monizmus kifejezést fogom használni, mivel nem minden monista pozitivisták is egyben. „A pozitívizmus, noha filozófiai rendszer volt, nem tartott igényt erre a címre. Mindössze tudomány akart lenni. Valójában nem tett mást, mint hogy az egyetemes metodológia szintjére emelte a természettudomány metodológiáját: a tudást a természettudománnyal azonosította” (*Collingwood, 1987, 189. o.*). A pozitívizmus értelmezési különbségeiről lásd például Wrightot (*Wright, 1987, 186-188. o.*). Mint deklarált kutatási filozófia, a pozitívizmus népszerűsége változó, azonban a pozitívizmus, mint alkalmazott kutatási gyakorlat népszerűsége nem feltétlenül igazodik az irányzat filozófiai népszerűség-változásaihoz.

¹⁷ Friedman tanulmányában különböző típusú feltevések mosódnak egybe, az ebből adódó következményeket bemutató rövid, de rendkívül hatásos kritikai elemzést lásd *Musgrave (1980)*. Coase Friedman-kritikáját lásd *Szakadát (1995)*. A különböző feltevések alapvető jelentőségű tipizálására a 8.1. alfejezetben térek vissza.

¹⁸ Így teljesítették a módszertani vizsgálatok alapkövetelményét, vagyis hogy a módszertani megállapításokhoz ismernünk kell annak a területnek a tartalmi vonatkozásait, amelyre megállapításaink vonatkoznak.

¹⁹ Saussure például a számos bírálat ellenére máig élő 19. századi történeti nyelvészeti módszerrel írja: „E tanulságok annál inkább elkerülték ezeknek a komparatistáknak a figyelmét, mivel két nyelv fejlődését úgy szemlélték, mint ahogy egy természettudós szemlélné két növény növekedését.” „Ez az iskola azonban, amelynek elvitathatatlan érdeme volt, hogy egy új és termékeny területet nyitott meg, nem jutott odáig, hogy az igazi nyelvtudományt létrehozza. Sohasem foglalkozott tüzetesen azzal, hogy kutatási tárgyának természetét tisztázza. Márpedig e nélkül az alpművelet nélkül egy tudomány képtelen a maga számára módszert kidolgozni” (*Saussure, 1997, 35. o.*).

²⁰ Ezek a jelzők helyénvalóak akkor, ha a matematika a leírás adekvát eszköze, egyébként pedig nincs értelmük; a kérdéstről lásd a 2.4., 2.5. és 2.6. alfejezetet.

²¹ Itt nem tárgyalt kérdésekről lásd *Győri (2001)*, *Probáld (1995)* és *Timár (2001)* tudománytörténeti, ismeretelméleti tanulmányát.